

SAMPLE OF A GENIUS IN THE NATIONAL PEDAGOGIKAL IDEAS OF ABAI

ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАДАҒЫ АБАЙ АЙТҚАН КЕМЕЛ АДАМ ҮЛГІСІ

Talgat Abubarirovich DANIYAROV

Professor, Candidate Of Pedagogical Science, H.A Yasawi International Kazakh –Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Abdimanap Abdirazakovich ZHOLDASBEKOV

Professor, Doctor of Pedagogical Science, M.Auezov South Kazakhstan State university, Shymkent/Kazakhstan

ABSTRACT

Today, the highest value of society is Adam. All the economic, social, and democratic transformations that are taking place in the Republic of Kazakhstan are for the person, for his redemption and for the good. Here is a question of knowing our national traditions, self-disclosure and self-disclosure, the issue of a national quality of deserved to the present-day society, a well-educated mature human being, who has been continuing the centuries-old folk heritage. From the pedagogical point of view of our deeply rooted history, it is known that human education is studied in all aspects of the work of great scholars. In this context, Abai did not write a specific job on pedagogy, but did not engage in pedagogical activities, but spoke very deeply about education of young people. There is no one who has told Abai about the full man, his soul. Therefore, we decided to rely on Abay for his full-fledged appearance. The spiritual world of Abai, the object of his research is man. It has identified the need to maintain man's behavior, moral values, and to improve man's lifelong ideas. From this point of view, Abai formulated his philosophical, pedagogical, and psychological views as "the most useful person" for the whole society. The phrase "Human beings with the mind, science, every character, from human beings" refers to the fact that human beings are full of intelligence and behavior. According to Abay, a man of moral character was brave, fearless to know, to study and to learn the basics of science and to achieve the goals he had set for himself. Through the ability to see and develop the full humanity of man, a high appraisal of knowledge, the correct aging of the person to the end of his life, his dedication to his people, love and respect for all humanity become one of the key issues today. The great man was well aware that society was a time, a time, a time when the human being was transformed into a normal state.

Key words: traditions, customs, national heritage, spiritual values, upbringing.

АНДАТПА

Бүгінгі таңда қоғамның ең жоғары құндылығы – Адам. Қазақстан Республикасында жүріп жатқан экономикалық, әлеуметтік, демократиялық өзгерістердің бәрі сол адам үшін, оның қайта түлеуі және игілігі үшін жасауда. Міне осы орайда ұлттық салт-дәстүрімізді білу, өзімізді-өзіміз танып, өзгелерге таныту бүгінгі қоғам сұранысына лайық ұлттық қасиет сапалары жоғары, ғасырлар бойы жалғасқан мол халықтық мұраны өз бойына сіңірген кемелденген толымды адам тәрбиелеу мәселесі күн тәртібіне қойылып отыр. Тамыры тереңге тартқан тарихымызды педагогикалық тұрғыдан таразыласақ, адам тәрбиесі ұлы ғұламалардың еңбектерінде әр қырынан зерттеліп отырғаны мәлім. Осы тұрғыда Абай педагогика мәселесіне арнайы еңбек жазбаса да, педагогтік қызметпен тікелей айналыспаса да, жастарды тәрбиелеу жөнінде терең аса құнды пікірлер айтқан. Кемелденген толымды адам туралы, оның жан дүниесі туралы Абайдан артық айтқан ешкім жоқ. Сондықтан толымды адам келбеті оның тәрбиесі туралы Абайға сүйенгенді жөн көрдік. Абайдың рухани әлемі, оның негізгі зерттеу объектісі – адам. Ол адамның мінез-құлқын, адамгершілік ізгі қасиеттерін тәрбиелеуді өмір бойы басты идея етіп ұстап, кісілік тұрғыдан жетілдіру қажеттігін айқындаған. Осы тұрғыдан келгенде Абай өзінің бүкіл шығармашылығын жастарға «адам бол», «қатарынан қалма» деген философиялық, педагогикалық, психологиялық көзқарасында адамгершілігі мол адам қоғамға ең пайдалы адам деп тұжырымдаған. «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ» деген сөзі толымды адамның адамшылығының алды ар, ақыл, мінез екенін көрсетеді. Абайдың айтуынша, адамгершілігі мол адам батыл ержүрек болуға, қорқыныш дегенді білмеуге, оқу-білім, ғылым негіздерін меңгеріп, алдына қойған мақсатына жетуге талапты болу деп есептеген. Адамның толымды адамшылық жағын көре білу және дамыту арқылы,

білімді адамды жоғары бағалау, өмірінің аяғына дейін адам болып дұрыс қартаюу, өз халқына қажымай, талмай қызмет ету, бүкіл адамзатты сүю және құрметтеу бүгінгі таңдағы басты мәселенің біріне айналуға. Ұлы ғұлама адамды кісілік қалыпқа жеткізіп қалыптастыратын қоғам, уақыт, дәуір талабы екенін жақсы білген.

Кілт сөздер: дәстүр, салт, халықтық мұра, рухани құндылық, тәрбие.

Кемел адамның маңызды бір мүмкіндігі – өзі мен айналадағы дүниені өзгертуге бейімделгенінде. Адамның кемелденуі оның өскен ортасына да байланысты болады. Бұл туралы Абай «Адам баласын заман өсіреді, кім де кім жаман болса, оның өзінің замандастарының бәрі кінәлі» деп тәрбиесінің рөліне үлкен мән беріп, әркім өзін-өзі жүйелі түрде тәрбиелеп отыру керектігіне айрықша көңіл бөлген.

Абай кемеліне жеткен толымды адам, ол «сегіз қырлы, бір сырлы сарбаз адам», «толық адам» деп «Адам деген даңқым бар» дей келе Абай адам болуға талпынған жас ұрпақтың алғашқы қадамы неден басталу керек дегенге «Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» деп жауап береді.

Не болмаса, «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек»,

Жылатқан тұла бойды ыстық жүрек.

Тоқтаулылы, талапты, білсең керек,

Бұл қайраттан шығады білсең керек

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста.

Сонда толық боласын елден ерек - деп толымды, кемелденген адам үлгісін ұсынады. Адамның толымды адамшылық жағын көре білу және дамыту арқылы, білімді адамды жоғары бағалау, өмірінің аяғына дейін адам болып дұрыс қартаюу, өз халқына қажымай, талмай қызмет ету, бүкіл адамзатты сүю және құрметтеу бүгінгі таңдағы басты мәселенің біріне айналуға.

Ұлы ғұлама адамды кісілік қалыпқа жеткізіп қалыптастыратын қоғам, уақыт, дәуір талабы екенін жақсы білген.

Қазіргі жаңарған ХХІ ғасырдағы Қазақстан Республикасы біліммен қарулану ұлттық рухта тәрбиеленген, келешекте ел басқарып, елін гүлдендіріп, әлемге танытатын ұрпақ тәрбиелеу мәселесін көтеріп отырған жағдайда Абайдың ұсынған кемел тұлға келбеті бүгінгі қоғам талабына жауап береді деп ойлаймыз.

Осы ретте бүгінгі кемелденген, толымды адам тәрбиесі заман талабына сай жан-жақты білімді, ерекше ойлау қабілеті жетілген, көзқарасы кең, белсенді кез келген іске еркін араласа алатын тұлға тәрбиелеуге жауап бере алатындай ұйымдастырылуы керек.

Кемелденген толымды тұлға тәрбиелеуде мектептің атқаратын рөлі зор. Қазіргі мектеп – егемендік білім беру саясатын жүзеге асыратын, оқушыларда ұлттық мінезді және ана тілінің негізінде өз халқының рухани әлемін еркін қалыптастыратын, Отанды сүйе білетін, этникалық қауымдастықты құрметтейтін орта.

Кемелденген толымды адам тәрбиесі мектептің тәрбие жүйесіне байланысты. Мұнда нарық экономикасының сұраныстарынан туындаған талаптар жасөспірімнің көп жағдайда өзін-өзі билей алуымен, өзін-өзі дамытумен, өзін-өзі жетілдірумен, өзіне-өзі бұйрық бере алатын, өзіне-өзі сын көзімен қарай алатын қасиеттерінің жетілуімен сабақтастықта айқын көрінеді. Бұл тәрбиелік жүйе кәсіби біліктілікті жоғары педагог, мұғалімдердің оқу-тәрбие процесін, тәрбиелік мақсаттағы іс-әрекеттерін барлық деңгейде жаңа ғылыми бағытта қайта қарау, жетілдіру және тәрбие технологиясын пайдаланатын педагогикалық материалды жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде «ашық қоғам жағдайына сай өзара ынтымақтастық негізінде құрумен алдындағы азаматтық, мамандық жауаптылығымен айқындалады».

Жоғарыда аталған белгілер жеке тұлғаның ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде толымды, кемел тұлға ретінде қалыптасуы үшін барлық жүргізілетін тәрбиелік үрдіс білім, ғылым саласы бойынша шығып жатқан мемлекеттік құжаттарға негізделуі қажет.

Сонымен толымды кемелденген тұлға дегеніміз – білімді де, білікті, бірнеше тілді меңгерген, өзгемен араласуға, яғни қарым-қатынас жасауға икемді, еңбек етіп, өзін ұдайы жетілдіріп отыруға ұмтылысы бар, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қадірлейтін, өз ұлтының тарихын меңгерген, іскерлігі, тәрбиелігі тоғысқан әмбебап адам.

Осы орайда төменде толымды кемелденген тұлға үлгісін ұсынамыз: (үлгіні қосымшадан қараңыз).

Бұл үлгідегі толымды адам бойында болатын адамдық қасиет – сапалар үнемі жетілдіріліп, толықтырылып отырылуы қажет деген ойды білдіреді. Себебі, адам үнемі өсу, өрбу, толысу процесінде болуы тиіс. Жоғарыда көрсетілген қасиет – сапаларға әрбір адам жете алады, егер де мектепте оқушылардың ұлттық дүниетанымы әлемдік мәдени құндылықтар мен диалектикалық тұтастықта жетілдіріме білім беру барысында бір жағынан, өркениетті дүниеде болып жатқан өзгерістерді ескеріп отырса, екінші жағынан, өз елінің этномәдени, тарихи әлеуметтік-экономикалық ахуалын терең тануға көңіл бөлінсе.

Кезінде қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев «Адам» ұғымына сипаттама беріп, оның қалыптасу және даму сатыларына тоқталған болатын. Онда ақын өзінің 11 қара сөзінде «Қашан бір бала ғылым-білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» деп сипаттама береді. Сонымен қатар адамдық сипаттар немесе қасиеттер ретінде өзі үшін емес халық мүддесі үшін өмір сүрудің маңызын «өзі үшін өмір сүрген адам өз бетінше оттаған хайуанмен тең, ал көпшілік үшін тіршілік ететін адам «нағыз адам» дегенді келтіреді. "Адам кемелдігі неде? Бақытқа қалай жетуге болады? деген сұраққа әл-Фараби білім мен іс-әрекет арқылы жетуге болатындығын айтады. Бақытқа жеткізетін барлық іс-әрекеттер мен қызмет әрқашан қайырымды. Әрекетшіл жанның мақсаты - әдейі көзделген ұмтылыс болуға тиіс. Оған іскерлік пен көрегендікті, яғни дүниені тану қабілетін бойына дарыту ұмтылысы ұйытқы болады. "Адам қайырымдылық, сұлулық, игілік және ұлылықты басқа адамдардан емес, өзінің жаны мен тәні арасындағы барлықтан алса, ол шынымен де қайырымдылық пен бақытқа қол жеткізеді". Қайырымды жан – ақыл-парасаттың, адам бақыты мен бақ-дәулетінің күрескері. Қайырымдылық - табиғи бейімділіктің іс-әрекетпен ұштасуы, маңызды міндет-мұрат үшін жігер мен табандылық көрсету. Ғалым Б.Кішібеков: «қазақ халқының мінез-құлқы оны қоршаған ортаға, кең далалық кеңістікке, географиялық жағдайға, баққан малға, оның шаруашылығына байланысты қалыптасты», - деп тұжырым жасайды.

Кемел адамның этникалық мінезі. Қай заманда болмасын заманына қарай жеке тұлғаның болмысын қалыптастыру туралы ойлар мен пікірлер көпшілікті толғандырып келген. Жеке тұлғаны қалыптастырудағы кемелділік, мінсіз адам бейнесі тәрбиенің ең жоғары көрсеткіші ретінде қабылданып, қоғамда жоғары жауапты міндеттерді атқаруға лайық деп танылған. Бүгінгі күнді алып қарасақ, елімізді өркениеттілікке жеткізетін, ел экономикасын дамытатын, сондай - ақ, Қазақстан Республикасын 50 дамыған елдер қатарына қосылуға мүмкіндік жасайтын жастарды тәрбиелеу немесе кемел адамды тәрбиелеу бүгінгі күннің еншісіндегі ұлы міндет болып отыр. Осындай қасиеттерді бойына жинақтаған жеке тұлға елімізді, халқымызды бақытты болашаққа жетелейтін мемлекет басшысы болуға лайық. Мұндай пайымдаулар мен ой-тұжырымдардың бастау алар көзі сонау орта ғасырдағы көне түрік ғұламалары көзқарастарында туындаған болатын. Олардың өкілдері әл - Фараби, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Йассауи, Қорқыт ата, «Қабуснама» кітабының авторы Кейкаус және т.б. Мұндай қоғам талаптарына жауап бере алатын кемел адамды қалыптастыру негізі отбасы тәрбиесінен басталады дей отырып, оның қоғам мүдделерімен сабақтастықтарының жан-жақты қырларын ортаға салады.

Кемел адамды тәрбиелеу жолдары. Орта ғасырда өмір сүрген түркі ғұламалары жеке тұлғаның кемелденген бейнесін ұсынумен қатар оны отбасы тәрбиесі жағдайында

қалыптастыру ерекшеліктерін де жан-жақты қарастырады. Нақтырақ айтатын болсақ, ғұлама ғалым әл-Фараби бала дүниеге келгенде алдағы өмірінде бақытты болуға жетелейтін қасиеттерді игеруде өздігінен ол жетіле алмайтындығын айта келіп, ол үшін арнайы тәрбие ортасының болуын қажет деп санайды. Ондай ортаның негізгісі, әрі баланың бақытқа қол жеткізудегі қасиеттерінің негізі қаланатын тәрбие институты – отбасы ортасы екендігін мынадай сөйлемдер қатарлары арқылы тамаша келтірген: «Жаратылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін ең жоғары кемелділік дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек, ол мұны өзі жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандай да бір адам қауымын қажет етеді».

Осы қауымдағы адамдардың әрқайсысын оған қажетті нәрселердің жалпы жиынтығынан қандай да бір затты тауып беріп отырады. Оның бер жағында әрбір адам өзінен басқа екінші адам жөнінде де нақ осындай күйге түседі. Міне, сондықтан да бір-біріне көмектесіп отыратын біреуі екіншісінің өмір сүруіне қажетті нәрселердің бір бөлігін тауып беріп отыратын көптеген адамдар бірлестіктері арқылы ғана адам өзінің жаратылысына сай кемелділік дәрежесіне жете алады», - деп отбасында өзара көмек пен ынтымақ болғанда ғана ортақ мүддеге қол жеткізуге болатындығын және сол арқылы әрбір отбасы мүшесі өз мүддесіне, бақытына қол жеткізетіндігін түсіндіреді. Басқаша айтқанда, отбасында адамдар бақыт жолында өзара көмек, достық, бейбітшілік қатынаста өмір сүруі ләзім дей отырып, «Адамдар туралы айтсақ, - деп жазады ғұлама, оларды қосатын және байланыстыратын дәнекер, тұтқа – адамгершілік болып табылады. Сондықтан, адамдар отбасында адамзат тегіне жататын өзара бейбітшілік пен татулықты сақтауы керек», - деген тұжырым жасайды.

Ал, ғұлама Ж.Баласағұнның көзқарасы бойынша, қыз бала тәрбиесі мен ер бала тәрбиесінде ата-аналардың орнын ешкім де алмастыра алмақ емес, әсіресе ер баланы тәрбиелеуде әкенің жеке басының өнегесі оның мінез-құлқы мен тұлғалық қалыптасуында маңызды. Оны: Бейбастық қып әсіресе ұлдың қылығын, Кінәлі әке, жазығы жоқ ұлының. Ұл-қыз кесір болса, ессіз, парықсыз, «Өнегесі-ай әкенің!», - дер халықпыз... (1220, 1225 бәйттер) – деген өлең жолдары дәлелдеп тұр. Сонымен қатар, ақын Ж.Баласағұн қазақ отбасындағы негізгі басшы, әкімі (қожайыны) ер азаматтың болуын міндет тұтқан. Осы тұста ғұлама ақынның көзқарасы бойынша, отбасындағы тәрбиемен әйел айналысқанымен, оның адамдық сапасы негізінен отағасының тегімен байланысты «Ұл әкенің арқасында жаралар, Ана қарнын тек бірнеше-ай паналар» (1385 бәйт), - деп сипаттайды. Осылайша ақын анадан туған ер бала ана құрсағынан қалыптасып, жетіліп шықса да, ол әкесінің бейнесі, жалғасы екендігін дәлелдегісі келеді. Сондықтан ата-ана отбасында өзара қарым-қатынас жарастығы мен сыйластығы арқылы үлгі-өнеге көрсете отырып, балаларына тәлім-тәрбие береді деп санайды. Оны ақын «Ұл мен қыздың өнегесі ата-ана, Бәрі бізден – дұрыс па, әлде қате ма» (1485 бәйт), деп бала тәрбиесіндегі жетістік те, теріс қылықтар да бәрі ата-ана өнегесі мен берген тәрбиесінің нәтижесі екендігін дәлелдейді.

Ғұлама ақын отбасындағы балаларға олардың сәби шағынан адамгершілік пен адамдық қасиеттерді бойына дарытып, әрекетте талап етіп отыру керектігін ата-аналарға кеңес береді. Өйткені, ақынның түсінігі бойынша уызында білім алған сәбидің бойына қалыптасқан қасиеттері сүтпен санасына сіңеді. Ол қасиеттер мәңгілікке қалыптасады деп есептейді. Оны: Сәбиінде көкірекке түйгені,

Өлгенінше санасында жүреді, (1495 бәйт) – деген өлең жолдары арқылы береді.

Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанында бір отбасындағы балалардың әрқайсысы бір сұраққа қайтарылған әр түрлі жауап секілді әр түрлі болатындығын, соған сәйкес оларды тәрбиелеудің жолдары да бірдей болмауға тиіс екендігі айтылады. Ақын баланы шектен тыс еркелетіп өсірудің түбі кері нәтиже беретінін ескерте отырып: «Шолжаңдатпа, білсін тәртіп, талапты, Талап қысқан бала құтты, талантты», (1950 бәйт) – деп қатаң тәртіп нақтылық пен ұқыптылықты қалыптастыратынын айтады. Қыз бала ер балаларға қарағанда ерте есейетінін ескере келіп, ақын қыз бала тәрбиесінде еркелікке жол бермеуді жөн деп санайды. «Кім ұл-

қызын шолжандатса бетімен, тартар күйік, ет кескендей етінен (1220 бәйт), - деп ұл және қыз баласының шектен тыс еркелігі ата-анасына үлкен сын боларын түсіндіреді. Ол үшін қатал тәрбие әдістерін қолдануға кеңес береді.

Ол үшін балалардың мінез-құлқы мен қабілет ерекшелігіне қарай тәрбие әдістерін дұрыс таңдау өте маңызды деп көрсетеді. Ақын қандай болғанда да қатаң тәртіптің қажет екендігін, тіпті, қажеті болғанда жазалауға қарсы еместігін білдіреді. Талшыбықпен аршы қырсық – түйнектен, Ұл мен қызға таяқ білім үйреткен (1490 бәйт) – деп білімді меңгеру үлкен табандылық пен шыдамдылықты қажет ететіндігін, ол үшін қатаң талап қоюдың маңыздылығын сипаттайды. Сонымен қатар, ақын жалпы бала тәрбиесінде қатаң тәртіптің болуы қашан да ата-ананы қуанышқа бөлейтінін «Жаны жұмсақ – қатты ұстаған баланың, жарық жүзі ата менен ананың» (1215 бәйт) – деп тәртіпке үйренген балалардың қашан да жауапкершіліктерінің жоғары болып, ата-ана көңілінен шығып отыратынын түсіндіреді.

Адамдарды әсіресе, жастарды тәрбиелеу жүйесінде әл-Фараби бірінші орынға шынайы бақытқа жетуге кепіл болатын мінез-құлық тәрбиесін қояды. Кең мағынада алып қарағанда, ғұлама бұл тәрбие ауқымына еңбек, эстетика, дене, гуманистік, патриоттық және т.б. тәрбие түрлерін енгізеді.

Әл-Фараби мінез-құлық тәрбиесінің құралы, әдістерін белгілеуде Аристотельдің адамдағы барлық мінез-құлық қасиеттерді туа біткен емес, жаттығу, әдеттену, машықтану нәтижесі деген қағиданы басшылыққа алады. Ол адамда жақсы мінез-құлықты қалыптастыруда ерік-қайратына көп мән береді, өйткені, сезім мен рухани нәпсі және парасат мұқтаждықтары бір-біріне қарама-қарсы келгенде санамен шешу ерікке, өзін-өзі билеуге тіреледі. Мұндай жақсы ниет, оң істер бара-бара адамның дағдысына, жақсы қасиетіне айналып, ол тәрбиелі жақсы мінез-құлықты болып өседі. Бұл айтылғандар әл-Фарабидің «Бақытқа жету жолында» деген еңбегінде былайша сипатталады: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші – бұл адамшылық қасиеттер болып табылады. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттерімізден абзалдық пен кемелдікті табамыз және осы екеуі арқасында адам боламыз, біздің өмір бейнеміз қайырымды, ал мінез-құлқымыз мақтаулы болады. Біз мінез-құлық сапаларының абзалы да, оңбағаны да жүре пайда болады дейміз. Адамда қалыптасқан мінез-құлық болмаса, онда ол жақсы немесе жаман мінез-құлыққа тап болғанда, қарама-қарсы мінез-құлыққа өз еркімен көшіп кетуі мүмкін. Сондықтан мінез ерекшеліктерін салыстыру көп балалы отбасыларында тез аңғарылады».

Фараби ұстаз бен шәкірт, тәрбиеші мен тәрбиеленуші, сондай-ақ, ата-ана мен балалар арасындағы қарым-қатынас өзара түсіністікке негізделуі үшін ересектер тарапынан болатын қарым-қатынас стилі тым қатал да, тым жұмсақ та болмауға тиіс, - дегенді ұсынады. Өйткені, егер қарым-қатынас тым қатал болса, онда тәрбиеленушілер немесе балалар бойын қорқыныш сезімі билейді, олар ересек адамды сол қылығы үшін жек көреді, оған сенбейтін болады. Бірақ қарым-қатынас міндетті болғандықтан оларды екіжүзділік пайда болады. Егер қарым-қатынас тым жұмсақ болса, онда тәрбиешілер немесе отбасындағы балалар тарапынан ересектер талабына деген немқұрайдылық пайда болып, оның өзіне деген құрметі төмендейді, - деп талаптық нормада, яғни қалыпты болғанын қажет деп саналады. Өйткені, қалыпты талап қана дұрыс мінез-құлық пен жағымды әрекетті қалыптастыруға негіз бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Махмұт Қашқари. Дивани луғат ат-түрік. Түрік тілінің сөздігі. Алматы.
- 2.Әл-Фараби. Мемлекет қайтаркерлерінің нақыл сөздері. Әлеуметтік-этикалық трактаттары. – Алматы: Ғылым. 1975. - 5- 28 с.
- 3.Баласағұн Ж. Құтты білік. –Алматы: Жазушы. 1986. - 358 б.
- 4.Яссауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет. –Алматы, 1993. - 260 б.

5. Құнанбаев А. Қара сөз, поэмалар. / Құрастырған К.Серікбаева. – Алматы, "Ел", 1992. - 272 б.
Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. – М., 1993.